

“АЛ КИФОЯ ФИ ШАРҲИ Л ҲИДОЯ” АСАРИДА МУАЛЛИФ
ТАЯНГАН МАНБАЛАР

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7503941>

ELSEVIER

Илҳомжон Муроталиевич Гофуров

Ўзбекистон халқаро ислом академияси
таянч докторанти,
Тошкент ислом институти ўқитувчиси
Тел: +998934800440

Abstract: Ушбу мақолада ханафий олим Жалолиддин Хоразмийнинг (ваф. 767/1366 й.) шоҳ асари саналган “Ал Кифоя фи шарҳи л ҳидоя” китобининг номланишидаги ихтилофлар, асарнинг аҳамиятли тарафлари, уни тасниф этишда танланган услублар ҳақида сўз боради. Шунингдек, олим асарни ёзишда ўзидан олдин таълиф этилган китоблардан қайсиларига мурожаат қилгани, ўз навбатида “Ал Кифоя фи шарҳи л ҳидоя” асаридан кенг фойдаланиб ёзилган ханафий мазҳаб китоблари ҳақида ҳам маълумотлар бериб ўтилган.

Keywords: Манба, мазҳаб, мухтасар, матн, шарҳ, қўлёзма нусхалар, асарлар, тасниф, истифода.

About: FARS Publishers has been established with the aim of spreading quality scientific information to the research community throughout the universe. Open Access process eliminates the barriers associated with the older publication models, thus matching up with the rapidity of the twenty-first century.

Received: 03-01-2023

Accepted: 04-01-2023

Published: 22-01-2023

Жалолиддин Хоразмий раҳматуллоҳи алайҳни (ваф. 767/1366 й.) ислом оламига машҳур қилган ва шоҳ асари “Ал-Кифоя фи шарҳи-л-ҳидоя” китобидир. Айрим манбаларда асар “ал-Кифоя” деб юритилса-да, унинг тўлиқ номи “ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя” шаклида келтирилади. Қолаверса, бу асарнинг нисбатини Жалолиддин Хоразмийга берган ҳар бир олим мазкур ном билан аташган. Хоссатан, муаллифнинг ўзи ҳам асар муқаддимасининг охирида шундай деган: “Ҳидоя” китобидан мубҳам ва мушқил бўлган жойларини тўлиқ изоҳлаган, мухтасар ва катта ҳажмдаги шарҳларга мурожаат қилишдан кифоя қилувчи бу китобни “ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя” деб номладим. Аллоҳ таъолодан зиёда илм ва ибодатга муваффақ қилишини ва охиридни хайрли қилишини сўрайман. Албатта, Аллоҳ ҳар бир қийин ишни осон қилувчи, хоҳлаган нарсасига қодир ва ижобат қилишга лойиқ Зотдир”¹.

“Ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя” асари “Ҳидоя” китобига ёзилган шарҳларнинг энг афзалларидан саналади. Зеро, бу асар муаллиф Жалолиддин Хоразмий раҳматуллоҳи алайҳ муқаддимада айтиб ўтганидек, шарҳ зарур бўлмаган маълумотлар билан кўпайтириб ҳам юборилмаган, аксинча қилиб керакли маълумотлар ташлаб қисқа қилиб ҳам юборилмаган. Балки, асар ёзилишда ўрта йўл тутилган. Бу эса асарнинг илмий қийматини янада ошишида муҳим ўрин тутди.

¹ Сайид Жалолиддин Хоразмий. “Ал-Кифоя фи шарҳи-л-ҳидоя”. Қозон, 1886 й.

Асарнинг аҳамиятли тарафларидан бири, унинг “Ҳидоя” китобига аввалги ёзилган шарҳлардан эканлигидир. Шунинг учун ҳам ҳанафий мазҳаб уламоларининг аксари ўзлари таълиф этган фикхий китобларида “ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя” асарига кўп-кўп мурожаат қилишган. Хоссатан, Жалолиддин Хоразмийдан кейин яшаб “Ҳидоя” асарига шарҳ битган уламолардан Абдулҳай Лакнавий, Аллома Айний, Камол ибн Хумом, шарҳларга хошиялар таълиқ этган уламолардан Ибн Обидин ва бошқалар, фатво китоблари соҳибларидан “ал-Фатаво ал-ҳиндия”, “ал-Мавсуъа ал-фикҳия” сингари асарларда “ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя” асаридан жуда кўп фойдаланилганлигини кўриш мумкин.

Китобнинг кўлёзма нусхалари кўплиги ҳамда дунёнинг турли шаҳарларида бир неча мартадан нашр қилиниши унинг қанчалик муҳим манба эканлигини тасдиқлайди.

Маълумки, ўтган уламолар тарафидан ёзилган ҳар-бир асар қайси бир олимга тегишли эканлиги борасида кейинги уламолар орасида турлича ихтилофлар кузатилади. Бунинг бир неча сабаблари бор, албатта. Масалан, ўша ном билан ёзилган асарларнинг кўплиги, муаллиф тарафидан очиқланмаганлиги, вақт ўтиши натижасида китобнинг муқаддима қисмларининг йўқ бўлиб кетгани ваҳоказо омиллар бўлиши мумкин. Кейин яшаб ижод этган уламолар тинимсиз изланишлардан сўнг мазкур асарлардан кўп қисмини имкон қадар қайси олимга тегишли эканлигини очиқ-ойдин айтиб ўтишган бўлса, айрим асарлар борасида қарашлар ҳар-хил бўлган. Бироқ, аксар уламолар тарафидан маълум бир олимнинг қаламига мансублиги такидланган. Ана ўша асарлардан бири “Ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя” китобидир.

Ислом уламолари мазкур асарни кимнинг қаламига мансублиги борасида турли қарашларни илгари суришган. Кўплаб олимлар “Ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя” китоби Жалолиддин Хоразмийнинг таълифотларидан ва машҳур икки китобининг бири эканлигини бир қанча далиллар билан исботлашган. Қуйида ана ўша маълумотлардан айримларини келтириб ўтиш ўринли бўлади:

Имом Кафавий “Аъламу-л-ахёр” асарида: “Инсонлар ўртасида машҳур бўлган “ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя” асари фақиҳ Ҳисомиддин Сиғноқийнинг шогирди Саййид Жалолиддин Гурланийга тегишлидир”, деган².

Муҳаммад Абдулҳай Лакнавий “Ал-фаваиду-л-Баҳийя”да “ал-Кифоя” асарининг муаллифи ким эканлиги борасидаги ихтилофларни келтириб

² Махмуд ибн Сулаймон Ҳанафий Кафавий. Катаибу аълами-л-ахёр. – Байрут: Дору-л-кутуби-л-илмия, 1971. – Ж. II. – Б. 291.

айтади: “Уламолар инсонлар орасида машхур бўлган “ал-Ҳидоя”нинг шарҳи “ал-Кифоя” асарининг муаллифи ким эканлигида турлича қарашларни илгари суришган. Жумладан: Ҳасан ибн Аммор Шурунбулолий (ваф. 1169/1756) асарни Абдуллоҳ Маҳбубий, Ҳанафийга (Тожуш Шариъа)га (ваф. 694/1295) нисбатини берган. Бу эса хато маълумот. Чунки Тожуш Шариъанинг асари “ал-Кифоя” эмас, балки “Ниҳояту-л-Кифоя” деб номланади. Бу фикрнинг тўғрилигини Хожи Халифа (ваф. 1067/1657) “ал-Ҳидоя” асарининг шарҳларини зикр қилаётиб Тожуш Шариъанинг асарини “Ниҳояту-л-Кифоя фи диroyати-л-Ҳидоя” деган сўзлари ҳам исботлайди.

Қолаверса, “Ниҳояту-л-Кифоя фи диroyати-л-Ҳидоя” асарида “Қасамлар” бобининг охирида куйида жумлалар мавжуд: “Абу Абдуллоҳ Умар ибн Содриш Шариъа “Қасамлар” китобини 673 йил Шаъбон ойининг охирида тамомига етказди”³.

Баъзилар Абдулқодир Қурашийнинг (ваф. 774/1373) “ал-Жавоҳиру-л-музийя фи табақоти-л-ханафийя” асарида айтиб ўтган гапига асосланиб, “Ал-Кифоя” асари Аловуддин Али ибн Усмон Мординий, Туркмонийнинг (ваф. 750/1349) қаламига мансуб дейишади. Абдулқодир Қураший “ал-Жавоҳиру-л-музийя фи табақоти-л-ханафийя” асарида шундай деган эди: “Мен Али ибн Усмон Мординийда “ал-Ҳидоя” асарининг “Закоат” китобигача ўқидим. Кейин у кишидан ҳадис илмини ўргандим. Али ибн Усмон Мординий “ал-Ҳидоя” асарини мухтасар қилиб уни шарҳлаган ва “ал-Кифоя” деб номлаган, бироқ охирига етказа олмаган эди. Кейин унинг ўғли Қози Қузот Камолиддин отаси тўхтаган жойидан давом эттириб тугаллаган. Мен эса “ал-Ҳидоя” асарида келган ҳадисларни таҳқиқ қилиб бир китоб ёздим ва уни “ал-Кифоя фи маърифати аҳадиси-л-Ҳидоя” деб номладим. Сўнгра мазкур китобни устозимнинг олдига олиб бордим. Шунда у киши кулиб: “Бу исми мендан ўғирлапсан. Чунки мен мухтасаримни “ал-Кифоя” деб номлаганман ва китобнинг аввалида: “Ал-кифоя”га кафил қилган Аллоҳ учун ҳамд бўлсин”, деб бошлаганман”, дедилар ва китобим номини ўзгартишимни айтди. Мен: “Эй сайидим, сиз ўзингиз ном кўйиб беринг”, дедим. Шунда устозим уни “ал-Ҳидоя фи маърифати аҳадис-л-Ҳидоя” деб ўзгартирдилар.

Юқорида келтирилган маълумотлардан “ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя” асари Мординийга ҳам тегишли эмаслиги маълум бўлади. Балки Кафавий айтиб ўтганидек бу асар Сайид Жалолиддин Хоразмийнинг қаламига мансубдир.

³ Доктор Салоҳ Муҳаммад Абулҳож. Ат-Тухфат ал-бадийя бахбари содр аш-шариъа. – Урдун: Анворул уламо таълим маркази, 2020. – Б. 20.

Жалолоддин Хоразмий “ал-Кифоя фи шархи-л-Ҳидоя” асрини ёзишда ўзидан олдин таълиф этилган ўнлаб мўътабар манбалардан фойдаланганини кўриш мумкин. Айрим ҳолларда манбалардаги жумлаларни сўзма-сўз келтирса, бошқа ўринларда умумий маъносини келтириб ўтган ва кўпинча айтилган гапни қайси китобдан олганлигини ёки унинг муаллифини баён қилиб кетган. Қуйида ана ўша асарларнинг номларини келтириб ўтамиз:

Аллома Хассофнинг (ваф. 261/875) “Адабу-л-Қози” асари; Абу Зайд Убайдуллоҳ ибн Умар Дабусийнинг (ваф. 430/1039) “ал-Асрор фи-л-Фуруъ” асари;⁴ Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийнинг (ваф. 189/805) “ал-Мабсут” асари; Имом Сарахсийнинг (ваф. 483/1090) “Усулу-л-Фикҳ” асари; Абу Юсуфнинг (ваф. 182/798) “ал-Амолий” асари; Рукниддин Абдурахмон ибн Муҳаммад Кирмонийнинг (ваф. 543/1148) “ал-Ийзоҳ” асари;⁵ Махмуд ибн Аҳмад Бурҳонийнинг (ваф. 616/1291) “Татиммату-л-Фатаво” асари; Аловуддин Самарқандийнинг (ваф. 540/1145) “Тухфату-л-Фуқаҳо” асари;⁶ Абу Зайд Убайдуллоҳ ибн Умар Даббусийнинг (ваф. 420/1029) “ат-Таквим” асари; Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийнинг (ваф. 189/805) “ал-Жамиус сағир фи-л-фуруъ”, “аз-Зиёdot” ва “ас-Сияру-л-Кабир” асарлари; Нажмиддин Насафийнинг (ваф. 537/1143) “Тилбату-т-Талаба” асари; Халил ибн Аҳмад Фароҳидийнинг (ваф. 170/786) “ал-Айн” асари; Абу Лайс Самарқандийнинг (ваф. 373/983) “Уюну-л-масаил” асари; Умар ибн Абдулазизнинг (ваф. 536/1142) “ал-Фатаво ас-Сугро” ва “ал-Фатаво ал-Кубро” асарлари; Ҳасан ибн Мансур Ўзгандийнинг (ваф. 592/1196) “Фатавои Қозихон” асари; Заҳриддин Бухорийнинг (ваф. 619/1222) “ал-Фаваиду-з-Заҳирийя” асари; Абдуллоҳ ибн Аҳмад Насафийнинг (ваф. 710/1310) “ал-Кофий фи шархи-л-Вофий” асари; Қудурийнинг (ваф. 428/137) “Мухтасари Қудурий” асари; Муҳаммад ибн Аҳмад Абу Саҳл Сарахсийнинг (ваф. 490/1097) “ал-Мабсут” асари; Бурҳониддин Махмуд ибн Аҳмад ибн Абдулазиз ибн Умар Бухорийнинг (ваф. 616/1219) “ал-Мухиту-л-Бурҳоний” асари; Абдуллоҳ ибн Аҳмад Насафийнинг (ваф. 710/1222) “ал-Мустасфо” асари; Ибн Қудоманинг (ваф. 620/1223) “ал-Муғний” асари; Темуртошийнинг (ваф. 610/1213) “Шарҳ ал-Жомий ас-Сағир” асари⁷.

Ўз навбатида Жалолоддин Хоразмийдан сўнг яшаб ижод этган уламолар “Ал-Кифоя фи шархи-л-Ҳидоя” асаридан фойдаланиб ўз китобларини тасниф этишганини кўришимиз мумкин. Улардан айримлари қуйидагилар:

⁴ Исмоил Пошо ал-Бағдодий. Ҳадияту-л-орифин. – Байрут: Дору ихёи-т-туроши-л-арабий, 1951. – Ж. I. – Б. 339.

⁵ Абдулқодир Қураший. Ал-Жавоҳир ал-музййя фи табақоти-л-ханафия // Абдулфаттоҳ Муҳаммад Ҳулв таҳрири остида. – Қоҳира: Ҳижр, 1993. – Ж. I. – Б. 204.

⁶ Ибн Қутлубуғо. Тожу-т-тарожим фий табақоти-л-ханафия. – Бағдод: Мактабату-л-мусанно, 1962. – Б. 252; Ҳожи Халифа. Кашфу-з-зунун ан асоми-л-кутуб ва-л-фунун: – Байрут: Дору-л-фикр, 1998. – Ж. I. – Б. 371.

⁷ Абдулатиф Муҳаммад Қосим Абдурахмон Саббон. Ал-Кифоя фи шархи-л-Ҳидоя фи-л-фуруъи-л-Ханаифия. – Яман: Ибб Университати, 2020. – Б. 70-76.

“Сайид Нуруллоҳ Тустарийнинг (ваф. 1019/1610) “Ихкоку-л-ҳақ ва изҳоку-л-батил” асари; Абдулҳай Лакнавийнинг (ваф. 1304/1887) “Аҳкаму-с-сивак”, “Окому-н-Нақоиш бидаи-л-азкор билисани фарис”, “ал-Жамиъу-с-Сағир ва шарҳу ан-нафиъу-л-кабир”, “Ас-Сияя фи кашфи ма фи шарҳи-л-Викоя” ва “Тарвижу-л-жинан би ҳукми шурби-д-духон” асарлари; Қосим ибн Абдуллоҳ ибн Амир Али Қавнавий, Румий, Ҳанафийнинг (ваф. 978/1570) “Анису-л-фукаҳо фи таърифоти-л-алфози-л-мутадавала байна-л-фукаҳо” асари; Зайниддин ибн Нужаймнинг (ваф. 970/1563) “ал-Баҳру-р-роиқ шарҳу канзи-д-дақоик” асари; Аллома Айнийнинг (ваф. 855/1451) “ал-Биноя фи шарҳи-л-Ҳидоя” асари; Ибн Обидиннинг (ваф. 1252/1836) “Ҳошияту Ибн Обидин”, “ал-Уқуду-д-дуррийя фи танқиҳи-л-фатаво-л-ҳомидийя” асарлари; Шихобиддин Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Юнус ибн Исмоил ибн Юнус Шилбийнинг (ваф. 1069/1612) “Ҳошияту-ш-Шилбий” асари; Тахтовийнинг (ваф. 1231/1816) “Ҳошияту-т-Тахтовий ала мароқи-л-фарок шарҳу нури-л-ийзоҳ” асари; Аллома Хаскафийнинг (ваф. 1088/1677) “ад-Дурру-л-мухтор” асари; Мулла Хусравнинг (ваф. 885/1478) “Дурару-л-Ҳуккам шарҳу ғурари-л-Аҳкам” асари; Ибн Ҳумомнинг (ваф. 861/1457) “Фатҳ-л-қодир” асари; Тахонавийнинг (ваф. 1158/1745) “Кашфу истилаҳати-л-фунун ва-л-улум” асари; Абдулғаний Ғунаймий Майдонийнинг (ваф. 1298/18881) “ал-Лубаб фи шарҳ-л-китаб” асари; Шайхзоданинг (ваф. 1087/1676) “Мажмаъу-л-анхур фи шарҳи мултако-л-абхур” асари; Бирқанча олимлар тарафидан ёзилган “Ал-Мавсуъа ал-фикҳия ал-кувайтия” асари; Сирожиддин ибн Нужаймнинг (ваф. 926/1520) “ан-Наҳру-л-фаиқ шарҳу канзу-д-дақоик” асари; Абдулҳай Лакнавийнинг (ваф. 1304/1887) “Ҳошия” асари. Олим ҳошияни ёзишда “ал-Кифоя фи шарҳи-л-ҳидоя” асаридан юзлаб ўринларда фойдаланган ва “ал-Кифоя”дан олган жойларига “к” белгисини кўйиб кетган⁸.

Хулоса қилиб айтганда, Жалолiddин Гурланий раҳматуллоҳи алайҳ “Ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя” асарини ёзишда ҳанафий мазҳабида мўътабар саналган барча манбалардан фойдаланганини кўриш мумкин. Натижада Хоразмийдан кейин яшаб ижод қилган олимлар таълиф этган китобларининг жуда кўшлаб ўринларида “Ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя”дан истифода этишган.

⁸ Абдулатиф Муҳаммад Қосим Абдурахмон Саббон. Ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя фи-л-фуруъи-л-Ҳанаифия. – Яман: Ибб Университати, 2020. – Б. 66-69.

ФҲЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Исмоил Пошо ал-Бағдодий. Ҳадияту-л-орифин. – Байрут: Дор ихё ат-турос ал-арабий, 1951. – Ж. I. – 512 б.
2. Абулхасанот Муҳаммад Абдулхай ибн Абдулхалим Ансорий Лакнавий. Ал-Фавоиду-л-баҳия фи тарожими-л-ханафия // Аҳмад Захабий таҳрири остида. – Байрут: Дору-л-Аркам ибн ал-Аркам, 1998. – 422 б.
3. Абу Муҳаммад Абдулқодир ибн Абул Вафо Муҳаммад ибн Муҳаммад Мисрий Кураший Ҳанафий. Ал-Жавоҳир ал-музия фи табақоти-л-ханафия / Таҳқиқ муаллифи: Доктор Абдулфаттоҳ Муҳаммад Ҳалв. – Қоҳира: Мактабату-л-ҳажр ли-т-тибъот ва-н-нашр, 1993. – Ж. II. – 3326 б.
4. Абулфидо Зайнуддин Қосим ибн Қутлубуғо Судуний. Тожу-т-тарожим фи табақоти-л-ханафия. – Дамашқ: Дору-л-қалам, 1992. – 568 б.
5. Абул Ҳасанот Муҳаммад Абдулхай Ҳиндий Лакнавий. Ал-Фавоид ал-баҳия фи тарожими-л-ханафия. – Байрут: Дору-л-Аркам ибн Аби-л-Аркам, 1998. – 632 б.
6. Исмоил Пошо ал-Бағдодий. Ҳадияту-л-орифин. – Байрут: Дор ихё ат-турос ал-арабий, 1951. – Ж. II. – 400 б.
7. Фуод Сезгин. Тариху-т-турос ал-арабий / Мутаржим: Махмуд Фаҳмий Ҳижозий. – Мадина: Идорату-л-Жомеа, 1991. – Ж. II. – 584 б.
8. Абулқосим Сулаймон ибн Аҳмад ибн Айюб Лахмий Табароний. Ал-Муъжам ал-авсат. 7 жилдди. – Уммон: Дору-л-фикр, 1999. – Ж. III. – 203 б.